

МАСОВІ ЧИ ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ПОЗОВИ: КОНКУРЕНЦІЯ ПОНЯТЬ

Губська А.В.,
 провідний науковий співробітник
 Національна академія прокуратури України

Стаття висвітлює підходи до співвідношення різних форм судового захисту значної кількості осіб (масовий позов, представницький позов, груповий позов, похідний позов, позов на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб). Запропоновано авторський підхід, згідно з яким представницький позов – це спрямована до суду вимога на захист порушених інтересів значної (визначеної або невизначеної) кількості осіб, під час розгляду якої їхні інтереси представляє одна або декілька осіб за відсутності безпосередньої участі всіх осіб, права яких порушено, в судовому процесі. Зроблений висновок про наявність особливих представницьких відносин у таких позовах.

Ключові слова: масовий позов, представницький позов, груповий позов, класовий позов, похідний позов, цивільний процес.

Gubskaya A.V. / МАССОВЫЕ ИЛИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСКИЕ ИСКИ: КОНКУРЕНЦИЯ ПОНЯТИЙ / Национальная академия прокуратуры Украины, Украина

Статья освещает подходы к соотношению разных форм судебной защиты многочисленного круга лиц (массовый иск, представительский иск, групповой иск, производный иск, иск в интересах неопределенного круга лиц). Предложен авторский подход, согласно которому представительский иск – это адресованное суду требование в защиту нарушенных интересов многочисленного (определенного или неопределенного) круга лиц, при рассмотрении которого их интересы представляет одно или несколько лиц без их непосредственного участия в судебном процессе. Сделан вывод о наличии особых представительских отношений в таких исках.

Ключевые слова: массовый иск, представительский иск, групповой иск, классовый иск, производный иск, гражданский процесс.

Gubskaya A.V. / GROUP ACTION OR REPRESENTATIVE ACTION: COMPETITION OF CONCEPTS / National academy of office of public prosecutor of Ukraine, Ukraine

In science of civil procedure there are a few concepts which determine the methods of judicial defence of far of persons. It is mass action, representative action, group action, class action, derivative action. However for scientists the unique position absents in relation to correlation of these forms of defence of far of persons. In the articles analysed the scientific approaches to this question.

There is a concept «mass action», which unites a group action, derivative action, action on defence of indefinite persons. Mass action is a statement which is gone to the court and contains a legal requirement about the grant of legal defense multiplicity other, except for a representative plaintiffs, persons. An author considers that this concept does not expose legal nature of these actions.

Representative action is the requirement directed in a court on defence of the interests (certain or indefinite) of far of persons, during consideration of which their interests are presented by one or a few persons in default of direct participation of all persons rights for which are broken, in a trial.

The conclusion is done about the presence of the special representative relations in such actions. It creates pre-conditions for subsequent scientific research of this question.

Key words: mass action, representative action, group action, class action, derivative action, civil procedure.

Постановка проблеми. Упродовж останнього часу в науці цивільного процесу (як зарубіжній, так і вітчизняній) приділяється багато уваги науковому розробленню та подальшому законодавчому регулюванню нових форм судового захисту значної кількості осіб, права та інтереси яких порушуються одночасно. Причиною цього став розвиток концепції основних прав та свобод людини і громадянина, який призвів до того, що на законодавчому рівні після закінчення Другої світової війни та об'єднання держав в Організацію Об'єднаних Націй почали закріплюватися так звані права третього покоління, до яких відносилися колективні права, тобто права, які вже належали не одній особі, а певному колективу, групі людей, чисельний склад яких не обмежувався, наприклад право на безпечне природне середовище [1, с. 96-97]. Проголошення на міжнародному та національному рівні колективних прав поставило перед державами питання необхідності не лише їх декларування, а й створення ефективних та дієвих механізмів їх забезпечення, в тому числі й захисту [1, с. 96-97].

Масові, представницькі, групові, класові, похідні, колективні позови – все це різноманіття правових конструкцій повинно мати на меті забезпечення ефективного судового захисту великого кола осіб, інколи навіть такого, що включає тисячі та десятки тисяч громадян. Але ефективність їх захисту шляхом застосування правових механізмів матиме місце лише тоді, коли зміст кожної із цих конструкцій буде досліджений на науковому рівні та отримає своє законодавче регулювання у відповідній правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуючі правові конструкції позовів на захист значної кількості

осіб досліджувались багатьма вченими. Так, груповий позов був предметом дослідження Г. Аболоніна, А. Жіді, Ш. Кулахметова, К. Осаке, Г. Осокіної, В. Пучинського, В. Яркова та інших. Вивченням позову на захист невизначеного кола осіб займалися Н.Батаєва, С. Артамонова, Т. Степаненко. У роботах Б. Журбіна, Л. Островської, О. Чугунової висвітлювалися питання правової природи похідних (непрямих) позовів. Вчені намагаються дослідити співвідношення цих форм судового захисту множинності осіб, але єдина позиція із цього питання відсутня.

Виходячи з викладеного, метою даної статті є висвітлення наукових підходів до визначення та співвідношення різних форм судового захисту значної кількості осіб, права та інтереси яких порушуються одночасно (масові, представницькі, класові, групові позови та інші), а також вивчення авторського підходу до даного питання.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальне наукове дослідження масового позову було проведено російським вченим Г. Аболоніним у роботі «Масові позови» (Москва, 2011 рік). У цій роботі досліджено правову природу цього поняття, зроблено класифікацію масових позовів, висвітлено особливості їх вирішення в різних правових системах.

Г. Аболонін дійшов висновку, що масовий позов – це будь-яка заява, яка подана до суду та містить законну вимогу про надання правового захисту множинності інших, окрім заявника, осіб. На його думку, головна відмінність масового позову від позову в широкому розумінні даного терміна полягає у пред'явленні вимоги до суду про ухвалення судового рішення, що забезпечить захист прав і законних інтересів множинності осіб, яка може називатись

численною групою, невизначеним колом осіб тощо, але сутність правової конструкції масового позову від цього не зміниться [2, с. 8–9].

Якщо дослідити витоки цього терміну, то Г. Аболонін вказує, що у 2005 році в США був прийнятий федеральний статут – акт «Про безпристрасний розгляд групових позовів» (Class Action Fairness Act), за приписами якого масовим позовом (mass action) є груповий позов на захист прав та законних майнових інтересів більш ніж 100 учасників, що ґрунтується на спільних питаннях права або фактичних підставах (спільні предмет та підстава), які відповідають вимогам юрисдикції, що належать до компетенції федерального окружного суду США [3]. Однак він зазначає, що цей термін, внаслідок історичних відмінностей у підходах до створення теоретичних понять у правових системах загального та континентального права, в США є лише окремим випадком групових майнових позовів, натомість в країнах романо-германського права він може мати якісно інше значення та визначати будь-яке звернення до суду на захист прав та законних інтересів значної кількості осіб [3].

Таким чином, у розумінні Г. Аболоніна термін «масові позови» є узагальнюючим поняттям, яке включає різні форми позовів на захист широкого кола осіб. На його думку, масовий позов має три прямі та два непрямі різновиди. До прямих масових позовів вчений відносить груповий позов на захист численної групи осіб, груповий позов до численної групи відповідачів, позов на захист прав та законних інтересів невизначеного кола осіб. Непрямі групові позови – це похідні позови (позови учасників юридичних осіб до їх органів управління про стягнення збитків, заподіяних цим особам таким органом) та масові адміністративні позови (заяви про оспорування правових актів органів державної влади Російської Федерації, які порушують права та законні інтереси невизначеного кола осіб) [2, с. 10].

У свою чергу, з точки зору вченого, ці різновиди масових позовів можна класифікувати за різними підставами, зокрема: за майновим критерієм (майнові ті немайнові), за процесуальною ознакою залежно від предмета позову (масові позови про присудження та про визнання), за ступенем визначеності численної групи на момент прийняття рішення судом (визначені та невизначені масові позови), за характером захисту, який надається масовим позовом (публічно-правові та приватно-правові масові позови), залежно від підстав пред'явлення масових позовів та категорій відповідачів (позови про масове заподіяння шкоди здоров'ю; про правопорушення на ринку цінних паперів; про захист прав споживачів; про банкрутство; до органів місцевого самоврядування та інші), за суб'єктивним складом (особисті масові позови та представницькі масові позови) [2, с. 10–16].

З таким підходом Г. Аболоніна до масових позовів можна погодитись, але частково. Вважаємо, є вірним його твердження, що груповий позов, позов на захист невизначеного кола осіб, похідний позов – це самостійні правові конструкції, метою яких є одночасний захист значної кількості осіб без їх безпосередньої участі в процесі, в якому представництво їхніх інтересів здійснює, як правило, уповноважена (безпосередньо ними або законом) особа.

Разом із тим не зовсім точним є об'єднання всіх цих форм захисту значної кількості осіб загальним терміном «масові позови».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що слово «маса» має 6 значень, але лише одне з них можна віднести до одушевлених суб'єктів: «велика сукупність людей; широкі кола трудящих, населення» [4, с. 512]. Це ж джерело слово «масовий» визначає як «такий, у якому беруть участь широкі маси, велика кількість людей» [4, с. 512]. Тобто, використовуючи слово «масовий» для характеристики певної правової категорії

– позовів, ми акцентуємо увагу на такій ознаці, як множинність осіб на стороні одного із учасників (позивача або відповідача).

Разом із тим для захисту значної кількості осіб можуть використовуватись різні правові конструкції: процесуальна співучасть, об'єднання справ тощо. Крім того, сам термін «масовий» має також й інше смислове навантаження – «призначений для широких мас, загальнодоступний», що в поєднанні з категорією «позови» взагалі може отримати інше, не юридичне, тлумачення. З огляду на викладене, вважаємо, що термін «масові позови» не повністю розкриває суть даної правової категорії.

На нашу думку, замість «масових позовів» більш змістовним для визначення кола позовів, які спрямовані на захист значної кількості осіб, буде термін «представницькі позови».

Для обґрунтування такої позиції проаналізуємо зміст тих різновидів позовів, які цілком мотивовано об'єднати Г. Аболоніном у загальну категорію позовів на захист прав та інтересів множинності осіб, а саме: позов на захист невизначеного кола осіб, груповий позов, похідний позов.

Окрім такої ознаки, як множинність осіб, у них також є інша спільна риса: у провадженні за такими позовами захист численного кола осіб здійснює представник, між яким та іншими членами такої множинності виникають правовідносини з особливою правовою природою, а їх (позовів) судовий розгляд, як правило, здійснюється за відсутності всіх членів, тобто певна особа здійснює представництво «чужих» порушених інтересів при розгляді вимог щодо їх захисту.

Розглянемо сутність позову на захист невизначеного кола осіб. Ця правова категорія вже неодноразово була предметом дослідження вчених на пострадянському просторі. За словами Н. Батаєвої, позов на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб – це вимога, яка пред'являється прокурором, державними органами, органами місцевого самоврядування, суспільними організаціями та їх об'єднаннями або громадянами, на захист суб'єктивних прав та законних інтересів осіб, що мають загальні права, які виникли на одних і тих самих фактах, та спрямовані проти одного й того ж відповідача; коло осіб, в інтересах яких заявлений такий позов, кількісно не визначений, а склад, який передбачається, настільки численний, що встановити та залучити до участі у справі всіх зацікавлених осіб як позивачів неможливо [5, с. 60].

Майже аналогічне визначення позову на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб надає Є. Артамонова [6, с. 97–98].

Т. Степаненко визначає позов про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб як пред'явлену у встановленій законом процесуальній формі з метою захисту неперсоніфікованого суспільного інтересу вимогу заінтересованої особи до суду про розгляд і вирішення правового спору між ним та відповідачем з приводу порушення діями (бездіяльністю) останнього прав та інтересів численної, кількісно й персонально не встановленої групи осіб, спільність якої обумовлена єдністю інтересів і способу захисту порушених прав [7, 67].

З аналізу вищевказаних підходів до визначення змісту позову на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб вбачається, що забезпечити персональну участь у його розгляді всіх осіб, інтереси яких порушені, неможливо з огляду на їх численність та відсутність можливості встановити кількісний склад. У таких випадках захист неперсоніфікованого, за визначенням Т. Степаненко, суспільного інтересу буде здійснювати особа, яка або уповноважена на це законом (прокурор, орган державної влади або місцевого самоврядування тощо), або заінтересована особа, яка, звернувшись за захистом свого права, буде захищати права та інтереси невизначеної кількості осіб. Тобто особа, яка звертається до суду з таким позовом, буде

захищати не тільки свій власний інтерес, але й представляти у своїй особі захисника «чужих» інтересів.

Варто зауважити, що Г. Аболонін як окремі різновид масових позовів виокремлює так званий масовий адміністративний позов, під яким розуміє скаргу щодо невідповідності федерального закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на території Російської Федерації, Конституції Російської Федерації або законодавству. Він зазначає, що, з огляду на юридичну дію даних актів відносно численного та невизначеного кола осіб, таке звернення можна також визначати і як адміністративний позов на захист невизначеного кола осіб, оскільки особа, права та законні інтереси якої порушені внаслідок дії даного нормативно-правового акта, в разі задоволення її скарги захищає не тільки власне право, але й права та законні інтереси сотень, тисяч, а інколи й мільйонів громадян та юридичних осіб [3].

На нашу думку, виділення масового адміністративного позову як окремого різновиду позовів на захист прав та законних інтересів значної кількості осіб видається необґрунтованим. Вважаємо, що це також позов на захист невизначеного кола осіб, предметом якого є оскарження нормативно-правового акта, яким порушуються інтереси широкого кола осіб, адже навіть сам вчений визначає його як адміністративний позов на захист невизначеного кола осіб.

Визначаючись зі змістом групового позову, ми виходимо з того, що груповий позов – це самостійний процесуальний інститут, який дозволяє одному або декільком особам подати позов на захист прав групи осіб або невизначеного кола осіб без їх обов'язкової участі в процесі.

На думку Г. Аболоніна, груповий позов (*class action* або *representative action*) – це письмове звернення до суду, що здійснюється від імені численної групи осіб, яке містить вимогу про стягнення з відповідача грошової суми, що ґрунтується на спільному юридичному факті або загальній вимозі про поновлення порушеного права, яке пред'являється на захист законних майнових інтересів учасників численної групи і розгляд якого здійснюється судом на підставі адекватного представництва [3].

Тобто у правовій конструкції групового позову ми бачимо здійснення однією або кількома особами (їх визначають «заявник позову», «провідний позивач», за американським правом – *representative plaintiffs* [8] тощо) представництва «чужих» інтересів шляхом захисту власного, тобто ці особи мають представницькі повноваження щодо захисту порушених інтересів усіх членів групи.

Ще одним різновидом правових конструкцій, спрямованих на захист значного кола осіб, є похідний (непрямий) позов. О. Чугунова визначає похідний позов як звернення учасника (акціонера, члена) юридичної особи, спеціально не уповноваженого останнім, за судовим захистом порушеного або оспорюваного права чи законного інтересу юридичної особи у випадках, передбачених законом [9, с. 23].

За визначенням Л. Островської, похідний позов як правовий засіб дозволяє заявляти та підтримувати позови в інтересах юридичної особи її учасникам або кредиторам, якщо юридична особа не ініціює розгляд самостійно через зацікавленість осіб, які входять до складу органів управління юридичної особи або контролюють такі органи управління в операціях, які стали підставою для подання позову [10, с. 7]. На її думку, найважливішою ознакою похідних позовів за законодавствами країн, де ця категорія позовів є загальновизнаною, є не те, що особа звертається опосередковано за захистом власних прав та інтересів, а те, що така особа звертається за захистом прав та інтересів іншої особи [10, с. 8].

Б. Журбін конкретизує, що при пред'явленні похідного позову має місце заміна волевиявлення акціонерного товариства волевиявленням учасника – акціонера, при цьому

вимога про стягнення збитків пред'являється акціонером на користь товариства, якому і здійснюється стягнення [11, с. 11].

Таким чином, із правової конструкції похідного позову вбачається здійснення особою захисту прав акціонерного товариства шляхом звернення з позовом в його інтересах, тобто захист товариства здійснюватиметься шляхом представництва його інтересів акціонером, який при цьому опосередковано захищає і свої власні права.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що розглянуті види позовів (позов на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, груповий позов, похідний позов) є правовими засобами для захисту значної кількості осіб, для яких є характерним (з певними особливостями для кожного) здійснення уповноваженою особою особливого виду представництва при захисті інтересів усіх членів такої множинності за відсутності їх безпосередньої участі в судовому процесі. Таким чином, є обґрунтованим поєднання цих видів позовів у загальну категорію «представницькі позови».

Відтак пропонуємо таке визначення цього поняття: представницький позов – це спрямована до суду вимога на захист порушених інтересів значної (визначеної або невизначеної) кількості осіб, під час розгляду якої їхні інтереси представляє одна або декілька осіб за відсутності безпосередньої участі всіх осіб, права яких порушено, в судовому процесі.

Водночас існує думка, що представницький позов – це лише вид масового позову, який представляє собою позов асоціацій, державних органів і громадських організацій, уповноважених на пред'явлення позовів на захист публічних інтересів численних груп осіб, який не задовольняє приватні інтереси членів групи, а надає кожному члену групи право звертатися до суду з індивідуальними позовами, для яких рішення суду щодо представницького позову має преюдиціальне значення [12, с. 148].

Такий висновок зроблений на підставі Директиви 98/27/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19 травня 1998 року про міжнародні судові заборони. За цією Директивою держави-члени ЄС можуть дозволяти «правомочним суб'єктам», таким як об'єднання споживачів або органи державної влади, подавати заборонні позови для припинення порушень національного законодавства [13]. Наприклад, об'єднання споживачів можуть вимагати заборони порушень щодо облудної реклами, практики споживчих кредитів, телемовлення, комплексних туристичних путівок, реклами ліків або недобросовісних умов у споживчих кооперативах.

Проте варто враховувати, що основна причина прийняття Директиви про судові заборони полягала в необхідності проведення правової бази Європейського Співтовариства в життя інших країн, які не захищали належним чином колективні інтереси споживачів через слабе правозастосування. Проте надалі кожна країна обрала свій шлях вирішення проблем захисту колективного інтересу, який мав бути не меншим, ніж мінімальні вимоги Директиви [13].

Отже, представницький позов про судові заборони як засіб захисту колективного інтересу споживача за своїм змістом також є різновидом тих позовів, які ми пропонуємо визначати загальним терміном «представницькі». Більш того, на нашу думку, йому притаманні ознаки позову на захист прав та свобод невизначеного кола осіб (відсутність можливості відшкодування майнових збитків; вимоги про припинення дій, які порушують права значного кола осіб).

Хибність думки про те, що представницький позов спрямований виключно на захист публічного інтересу, з огляду на суб'єктів звернення з таким позовом, спростовується тим, що окремі члени ЄС дозволяють навіть індивідуальним позивачам подавати позови про заборону [13].

Вважаємо, що у позовах, які ми пропонуємо вважати представницькими, виникають особливі представницькі правовідносини між особою, яка здійснює захист значного кола осіб, та особами, захист інтересів яких вона здійснює.

Правова природа цих правовідносин обумовлена певною мірою численністю осіб на стороні позивача, захист порушених інтересів яких здійснюється одночасно в одному судовому процесі і які не є його безпосередніми учасниками, проте в силу особливостей правових конструкцій представницьких позовів створюється «правова ілюзія» участі такої множинності осіб у процесі.

Тому вважаємо, що в цих випадках йдеться про правову фікцію, яка притаманна позову на захист інтересів невизначеного кола осіб та груповому позову.

Так, є думка, що фікцією, як особливим прийомом правової конструкції реальних відносин фізичних осіб, є невизначене коло. Появу такої фікції в праві науковці пояснюють тим, що деякі особисті інтереси не можуть належати окремим особам, а є такими, що належать певним верствам суспільства, які й повинні розглядатись як реальні суб'єкти права, хоча останні й не мають тілесної індивідуальності [14, с. 169]. Зазначену думку також поділяє і М. Рожкова, яка вказує, що «масовість» позову при захисті інтересів невизначеного кола осіб є фікцією, оскільки його учасники не розглядаються як позивачі та не залучаються до судового процесу. Це, на її думку, відрізняє позов на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб від групового позову, який без представницького позивача неможливий [15, с. 24].

Існує аналогічна думка щодо фікції і в груповому позові. Так, Б. Журбін стверджує, що у Західній Європі ре-

гламентація судового захисту широкого кола осіб стала наслідком розвитку процесуальної науки і безпосередньо обумовлена потребами практики. У правовій традиції Європи переслідуються мета створити фікцію участі в суді за груповим позовом усіх осіб, права яких імовірно порушені діями відповідача [11].

Із цією позицією складно не погодитись, адже, дійсно, розгляд групового позову здійснюється за відсутності всіх членів групи в судовому процесі, але стороною у справі є множинність осіб, об'єднаних спільними обставинами заподіяння шкоди їхнім інтересам, тобто створюється фікція їх участі у справі.

Висновки. Для визначення форм захисту значної кількості осіб, права та інтереси яких порушуються одночасно, існує декілька видів позовів, співвідношення між якими, з огляду на відсутність єдиної позиції, визначається вченими по-різному. За способом захисту множинності осіб шляхом представництва їхніх інтересів при розгляді таких позовів пропонуємо груповий позов, похідний позов, позов на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб об'єднаних спільним поняттям «представницькі позови».

Представницький позов – це спрямована до суду вимога на захист порушених інтересів значної (визначеної або невизначеної) кількості осіб, під час розгляду якої їхні інтереси представляє одна або декілька осіб за відсутності безпосередньої участі всіх осіб, права яких порушено, в судовому процесі. У таких позовах виникають особливі представницькі правовідносини між особою, яка здійснює захист значного кола осіб, та цими особами, що створює, на нашу думку, передумови для подальшого наукового дослідження цього питання.

ЛІТЕРАТУРА

- Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н.Ю. Сакара. – Харків, 2005. – 209 с.
- Аболонин Г.О. Массовые иски / Г.О. Аболонин. – М.: Волтерс Клувер, 2011. – 416 с.
- Аболонин Г.О. Классификация массовых исков / Г.О. Аболонин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://abolonin.org/page/31>.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- Батаева Н.С. Судебная защита прав и интересов неопределенного круга лиц: дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Н.С. Батаева. – М., 1998. – 164 с.
- Артамонова Е.М. Защита прокурором прав и законных интересов неопределенного круга лиц в гражданском процессе: дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Е.М. Артамонова. – М., 2004. – 198 с.
- Степаненко Т.В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб: дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т. В. Степаненко. – Х., 2008. – 181 с.
- Осакве К. Классовый иск (class action) в современном американском гражданском процессе / К. Осакве // Журнал российского права. – 2003. – №3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uristy.ucoz.ru/publ/11-1-0-397>.
- Чугунова Е.И. Производные иски в гражданском и арбитражном процессе: дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Е.И. Чугунова. – Екатеринбург, 2003. – 225 с.
- Островська Л.А. Похідні (непрямі) позови: міжнародний досвід та законодавство України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.А.Островська. – Одеса, 2009. – 20 с.
- Журбін Б.А. Процессуальные особенности рассмотрения судами дел по групповым и производным искам: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 «Гражданский процесс, арбитражный процесс» / Б.А. Журбин. – Саратов, 2009. – 25 с.
- Миколаєць В.А. Місце групових позовів у системі масових позовів / А.В. Миколаєць // Митна справа. – 2014. – № 2(92), частина 2, книга 2. – С. 45-149.
- Ларссон П. Групповий позов у Європейському Союзі/ Пер Ларссон // Захист невизначеного кола споживачів в ЄС та в Україні / Спільнота споживачів та громадські об'єднання. К., 2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.cjsumerrinfo.org.ua/upload/iblock/b62/class_action_eu_ukraine.pdf.
- Карева Т.Ю. Иски в защиту неопределенного круга лиц / Т. Карева // Правоведение. – 2008. – № 4. – С. 163 – 171.
- Рожкова М.А. И вновь о групповых и косвенных исках / М. Рожкова // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 19 – 36.